

*Кашперський Р. В.,
аспірант кафедри цивільного права і процесу
Національної академії внутрішніх справ*

ЕВОЛЮЦІЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ІНСТИТУТУ ДОКАЗІВ І ДОКАЗУВАННЯ У СПРАВАХ ОКРЕМОГО ПРОВАДЖЕННЯ

Анотація. Наукова стаття присвячена простеженню еволюції правового регулювання інституту доказів і доказування у справах окремого провадження. Установлено, що зародження та розвиток цивільного процесуального законодавства України в контексті правового регулювання інституту доказів і доказування у справах окремого провадження співвідносяться з науково обґрунтованою хронологією періодизації становлення державності України, а також з етапами кодифікації відповідного законодавства. Виокремлено етапи еволюції правового регулювання інституту доказів і доказування у справах окремого провадження.

Ключові слова: окреме провадження, докази, доказування, еволюція, правове регулювання, обов'язок подання доказів.

Постановка проблеми. У цивільному процесі доказування становить важливий аспект процесуальної діяльності та є елементом процесуальних проваджень. Тому завдання цивільного судочинства щодо справедливого, неупередженого та своєчасного розгляду й вирішення цивільних справ і захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів суб'єктів права можуть бути досягнуті за умов одержання фактичних даних, які становлять юридико-фактичну основу для вирішення цивільної справи [1, с. 474].

Відповідно до ч. ч. 1, 2 ст. 12, ч. 2 ст. 13 Цивільного процесуального кодексу (далі – ЦПК) України, учасники справи мають рівні права щодо здійснення всіх процесуальних прав та обов'язків, передбачених законом. Кожна сторона повинна довести обставини, які мають значення для справи і на які вона посилається як на підставу своїх вимог або заперечень, крім випадків, установлених законом. Збирання доказів у цивільних справах не є обов'язком суду, крім випадків, установлених ЦПК України. Суд має право збирати докази, що стосуються предмета спору, з власної ініціативи лише у випадках, коли це необхідно для захисту малолітніх чи неповнолітніх осіб або осіб, які визнані судом недієздатними чи дієздатність яких обмежена, а також в інших випадках, передбачених законом.

Як зазначається в юридичній літературі, ці норми є центральними для з'ясування поняття судового доказування, оскільки визначають обов'язки вказаних у ній суб'єктів щодо подання доказів і їхню участь у доказовій діяльності [1, с. 474].

За загальним правилом, цивільне судочинство здійснюється за правилами, передбаченими законом, у порядку: 1) наказного провадження; 2) позовного провадження (загального або спрощеного); 3) окремого провадження. Останнє призначене для розгляду справ про підтвердження наявності або відсутності юридичних фактів, що мають значення для охорони прав та інтересів особи або створення умов для здійснення нею осо-

бистих немайнових чи майнових прав або підтвердження наявності чи відсутності неоспорюваних прав.

Необхідно звернути увагу на те, що саме в окремому провадженні, на відміну від інших видів цивільного судочинства, суд з метою з'ясування обставин справи може за власною ініціативою витребувати необхідні докази (ч. 2 ст. 294 ЦПК України).

Чи є ця норма новелою цивільного процесуального законодавства України? Для відповіді на ці питання простежимо еволюцію правового регулювання інституту доказів і доказування у справах окремого провадження.

Інститут доказів і доказування неодноразово був предметом наукових розвідок учених-процесуалістів. Відповідну проблематику досліджували такі науковці, як Ю.В. Білоусов, С.С. Бичкова, Л.Є. Гузь, В.В. Комаров, В.М. Кравчук, Л.А. Кондрагьєва, Г.О. Свіглична, В.І. Тертишников, О.І. Угриновська, І.В. Удальцова, С.Я. Фурса, Ю.С. Червоний, Г.В. Чурпіта, М.Й. Штефан та інші.

Водночас зазначені вчені розглядали здебільшого проблеми правового регулювання категорії доказів і доказування в межах позовного провадження, залишаючи поза увагою особливості вказаного процесуального інституту в інших видах цивільного судочинства. Зокрема, не досліджувався вченими інститут доказів і доказування у справах окремого провадження.

Виходячи з наведеного, **метою статті** є простеження еволюції правового регулювання інституту доказів і доказування у справах окремого провадження

Виклад основного матеріалу дослідження. Одразу варто звернути увагу на те, що спрощені способи вирішення цивільних правових колізій як прототипу сучасного окремого провадження розроблені в результаті тривалого історичного розвитку. Ще в Стародавньому Римі поряд зі звичайними цивільними процесуальними процедурами застосовувалися особливі форми судового захисту порушеного права. Однією з таких форм були інтердикти – консульські або преторські накази, за допомогою яких державна влада втручалася в цивільні правовідносини. Консул (претор) проводив спеціальне розслідування (*causae cognitio*) і, якщо визнавав, що існує будь-яке порушення, наказував порушнику виконати імперативний безумовний припис, наприклад, повернути річ. Проте поступово внаслідок збільшення кількості справ претори припинили проводити розслідування щодо встановлення фактичного складу, й інтердикти стали видаватися без перевірки конкретних обставин у вигляді умовного розпорядження. Це значно збільшило

ефективність захисту цивільних прав, що в окремих випадках зумовило заміну позовів інтердиктами [2, с. 324].

Виходячи з викладеного, можна стверджувати, що на початковому етапі підтвердження обставин справи доказами у спрощеному провадженні було відсутнє, адже інтердикти (як прототипи сучасних судових рішень) видавалися у вигляді умовних розпоряджень без перевірки конкретних обставин.

Історія спрощення судових процедур на території України бере початок з XIV–XV ст. У цей період у московському царстві, до складу якого входила частина східних українських земель, застосовувалися так звані безсудні грамоти. Найповніші відомості про значення й порядок видачі безсудних грамот, як і будь-яких інших судових документів, містяться в Царському Судебнику 1550 р. Відповідно до нього, безсудні грамоти видавалися як доказ або задля охорони прав тієї сторони, яка з'явилася до суду, за умови неявки іншої сторони. Дяк, який видавав безсудну грамоту, мав переконатися в тому, що призначений термін розгляду справи вже минув, щонайпізніше на сьомий день після його настання він наказував підячому написати безсудну грамоту, в якій указувалося, що сторона, яка не з'явилася в обумовлений термін до суду, втратила своє право (для позивача) або обвинувачується (для відповідача) [3, с. 12].

На західних українських землях, що в XIV–XVIII ст. перебували під владою Великого князівства Литовського й Польщі, а після їх об'єднання в 1569 р. – під владою Речі Посполитої, спрощене судочинство також відбувалося в тих випадках, коли відповідач не з'являвся до суду, що давало підставу для вирішення справи на користь позивача. Положення про це закріплювалися у Статутах Великого князівства Литовського 1529, 1566, 1588 рр. [4, с. 31–32, 85, 199].

Отже, протягом XIV–XVIII ст. правове регулювання цивільного судочинства, у тому числі інституту доказів у справах окремого провадження, здійснювалося нормативно-правовими актами інших країн – Царським Судебником 1550 р. і Статутами Великого князівства Литовського 1529, 1566, 1588 рр. Як особливість цього періоду можна виокремити те, що підтвердження обставин справи, які становили предмет доказування, не було обов'язком сторін. Справа вирішувалася на користь заявника автоматично в разі неявки протилежної сторони.

У подальшому в результаті судової реформи 1864 р. в Російській імперії був прийнятий Статут цивільного судочинства, який спочатку передбачав лише позовний порядок здійснення правосуддя в цивільних справах. Разом із тим уже через короткий час були зроблені протилежні кроки: Статут був доповнений книгою IV «Судочинство охоронне». Таке рішення мотивувалося тим, що необхідно визначити, крім спірного (позовного) порядку судочинства, і правила неспірного, або охоронного, порядку [5, с. 669].

За української державності 1917–1918 рр. цивільне судочинство здійснювалося у формах, що передбачалися процесуальним законодавством попередніх режимів. Однак відповідні законодавчі акти діяли з урахуванням нових політичних умов та обставин державного устрою. У зв'язку із цим у ті часи спрощені судові процедури в цивільних справах могли засто-

совуватися в УНР на підставі російського процесуального законодавства, а на західних українських землях – австрійського Статуту цивільного судочинства 1895 р. [3, с. 24–25].

У 1924 р. непозовне цивільне судочинство у вигляді такого правового інституту, як «окремі провадження», що включав видачу судових наказів, дістало правову регламентацію на рівні кодифікованого закону – ЦПК УРСР 1924 р., який був підготовлений за зразком ЦПК РРФСР 1923 р.

Частина 3 ЦПК УРСР 1924 р. «Окремі провадження» регулювала порядок розгляду таких справ, у яких відсутній спір про право цивільне між сторонами і є одноосібне звернення до суду за встановленням певних правовідносин або визнанням наявності тих чи інших прав. При цьому до окремого провадження були зараховані справи про видачу судових наказів; депозит; розпорядження судом майном померлих; видачу дозволу на звернення в безспірному порядку стягнень на поточні рахунки і вклади в кредитних установах; установлення обставин, від яких залежить виникнення публічних прав громадян; звільнення від військової служби за релігійними переконаннями; за скаргами на дії нотаріусів [6, с. 16].

У контексті правового регулювання доказів і доказування ЦПК УРСР 1924 р. регламентував надання сторонам однакових прав і можливостей наводити докази для обґрунтування своїх тверджень і вимог. Водночас ЦПК УРСР 1924 р. відображав тенденцію розширення втручання держави та її органів у справи особи. Так, у Кодексі зазначалося, що суд у цивільному процесі відіграє активну роль, не задовольняється доказами, які навели сторони, а вживає всіх заходів для з'ясування істинних для справи обставин і в разі необхідності сам витребує їх. При цьому ЦПК УРСР 1924 р. встановлював, що за відсутності нормативно-правових актів для вирішення будь-якої справи суд має робити це, керуючись загальними принципами радянського законодавства й загальною політикою робітничо-селянського уряду.

У Радянському Союзі 8 грудня 1961 р. прийнято Основи цивільного судочинства Союзу РСР і союзних республік, які регламентували три види цивільного судочинства: позовне провадження, окреме провадження та провадження у справах, що виникають з адміністративно-правових відносин (ч. 2 ст. 1). Відповідно до ч. 4 ст. 4 Основ цивільного судочинства Союзу РСР ті союзних республік 1961 р., в порядку окремого провадження передбачався розгляд таких категорій цивільних справ: про встановлення фактів, що мають юридичне значення, якщо законом не передбачено іншого порядку їх установлення; про визнання громадянина безвісно відсутнім чи оголошення його померлим; про визнання громадянина недієздатним унаслідок душевної хвороби чи слабоумства.

Щодо правового регулювання інституту доказів і доказування Основи цивільного судочинства Союзу РСР і союзних республік 1961 р. у правовій нормі, що її містила ст. 18, установлювали: кожна сторона повинна довести ті обставини, на які вона посилається як на підставу своїх вимог і заперечень. Докази подаються сторонами та іншими особами, які беруть участь у справі. Якщо представлені докази недостатні, суд про-

понує сторонам та іншим особам, які беруть участь у справі, подати додаткові докази або збирає їх за своєю ініціативою.

Отже, у перших нормативно-правових актах СРСР суд як суб'єкт цивільних процесуальних правовідносин наділявся правом збирати докази за власною ініціативою з метою з'ясування обставин справи в усіх видах цивільного судочинства.

Подальша еволюція цивільного процесуального законодавства України ознаменувалася прийняттям 18 липня 1963 р. ЦПК УРСР. Цей Кодекс, як і його «правопередник», також передбачав розгляд цивільних справ у порядку трьох видів цивільного судочинства: позовного провадження; провадження у справах, що виникають із адміністративно-правових відносин, та окремого провадження (ч. 2 ст. 1). Специфікою процесуальної форми розгляду справ окремого провадження як єдиного регламентованого на той час виду непозовного цивільного судочинства законодавець називав: особливий суб'єктний склад осіб, які беруть участь у справі (ч. 2 ст. 255 ЦПК УРСР 1963 р.), відсутність спору про право (ч. 3 ст. 255 ЦПК УРСР 1963 р.), розгляд більшості таких справ суддею одноосібно (ч. 4 ст. 255 ЦПК УРСР 1963 р.) [6, с. 19].

Щодо обов'язку доказування й подання доказів ЦПК УРСР 1963 р. у ст. 30 установлював, що кожна сторона повинна довести ті обставини, на які вона посилається як на підставу своїх вимог і заперечень. Докази подаються сторонами та іншими особами, які беруть участь у справі. У випадках, коли щодо витребування доказів для сторін та інших осіб, які беруть участь у справі, є труднощі, суд за їхніми клопотаннями сприяє у витребуванні таких доказів.

Правонаступником ЦПК УРСР 1963 р. став ЦПК України 2004 року, у ч. 2 ст. 235 якого знову з'явилася правова норма, що зникла в ЦПК УРСР 1963 р. Її зміст був таким: з метою з'ясування обставин справи суд у справах окремого провадження може за власною ініціативою витребувати необхідні докази.

І, нарешті, остання новелізація цивільного процесуального законодавства України датована прийняттям 3 жовтня 2017 р. Закону України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів», яким ЦПК України 2004 р. викладено в новій редакції.

ЦПК України в редакції 3 жовтня 2017 р. в контексті правового регулювання інституту доказів і доказування:

1) успадкував правову норму, відповідно до якої у справах окремого провадження з метою з'ясування обставин справи суд може за власною ініціативою витребувати необхідні докази (ч. 2 ст. 294);

2) у правовій нормі, що її містить ч. 2 ст. 13 ЦПК України, встановив нове правило, відповідно до якого суд має право збирати докази, що стосуються предмета спору, з власної ініціативи у випадках, коли це необхідно для захисту малолітніх чи неповнолітніх осіб або осіб, які визнані судом недієздатними чи дієздатність яких обмежена.

Підсумовуючи викладене вище, варто погодитися з висловленою в юридичній літературі думкою, що зародження та роз-

виток цивільного процесуального законодавства України в контексті правового регулювання інституту доказів і доказування у справах окремого провадження співвідносяться з науково обґрунтованою хронологією періодизації становлення державності України, а також з етапами кодифікації відповідного законодавства.

Висновки. Виходячи з викладеного, можна виокремити такі етапи еволюції правового регулювання інституту доказів і доказування у справах окремого провадження:

1) зародження правового регулювання інституту доказів і доказування у справах окремого провадження, під час якого судочинство здійснювалося у формі спрощених судових процедур і не передбачало доказування учасниками справи своїх вимог або заперечень (XIV ст. – 1924 р.);

2) становлення й розвиток правового регулювання інституту доказів і доказування у справах окремого провадження, характерною особливістю якого стала правова регламентація законодавцем права суду у справах окремого провадження з метою з'ясування обставин справи за власною ініціативою витребувати необхідні докази (1924–2004 рр.).

Література:

1. Курс цивільного процесу: підруч. / В.В. Комаров, В.А. Бігун, В.В. Баранкова та ін.; за ред. В.В. Комарова. Харків: Право, 2011. 1352 с.
2. Афанасьев С.Ф., Зайцев А.И. Гражданское процессуальное право: учеб. для бакалавров. 3-е изд., перераб. и доп. Москва: Юрайт, 2011. 602 с.
3. Наказне провадження в цивільному процесі: моногр. / І.Е. Берестова, В.О. Бесарабчик, С.С. Бичкова та ін.; за заг. ред. В.І. Бобрика. Київ: НДІ приват. права і підприємництва НАПрН України, 2011. 203 с.
4. Кодифікація цивільного законодавства на українських землях: у 2 т. / Ю.В. Білоусов, І.Р. Калаур, С.Д. Гринько та ін.; за ред. Р.О. Стефанчука, М.О. Стефанчука. Київ: Правова єдність, 2009. Т. 1. 1168 с.
5. Судебные уставы 20 ноября 1864 г., с изложением рассуждений, на которых они основаны. Санкт-Петербург: Изд. Гос. Канцелярии, 1866. Ч. 1. 690 с.
6. Чурпіта Г.В. Захист сімейних прав та інтересів у порядку непозовного цивільного судочинства: моногр. Київ: Алерта, 2016. 488 с.

Кашперский Р. В. Эволюция правового регулирования института доказательств и доказывания по делам особого производства

Аннотация. Научная статья посвящена эволюции правового регулирования института доказательств и доказывания по делам особого производства. Установлено, что зарождение и развитие гражданского процессуального законодательства Украины в контексте правового регулирования института доказательств и доказывания по делам особого производства соотносятся с научно обоснованной хронологией периодизации становления государственности Украины, а также с этапами кодификации соответствующего законодательства. Выделены этапы эволюции правового регулирования института доказательств и доказывания по делам особого производства.

Ключевые слова: особое производство, доказательство, доказывание, эволюция, правовое регулирование, обязанность представления доказательств.

Kashpersky R. Evolution of the legal regulation of the Institute of Evidences and proof in cases of separate proceedings

Summary. The scientific article is devoted to the tracing of the evolution of the legal regulation of the institute of evidences and proof in cases of separate proceedings. It has been established that the origin and development of the civil procedural legislation of Ukraine in the context of the legal regulation of the institute of evidences

and proof in cases of separate proceedings correlates with the scientifically grounded chronology of the periodization of the formation of the statehood of Ukraine, as well as with the stages of codification of the relevant legislation. The stages of the evolution of the legal regulation of the institute of evidence and proof in cases of separate proceedings are distinguished.

Key words: separate proceedings, proofs, evidences, evolution, legal regulation, obligation to submit evidence.